

A Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság ülése Budapesten

A jobbágyszabadítás újraszabályozásának történetéhez*

1. Nemesi restaurációs kísérletek és Bécs parasztpolitikája 1849 után

Az 1849. évi birodalmi alkotmány a Habsburg birodalomban — a cseh- és morvaországi községi földeket használó zsellérek kivételével — minden jobbági köteléket feloldott a feudális szolgáltatások alól. Magyarországon a parasztok ezt úgy értelmezték, kivált Kossuth áprilisi kormányzóelnöki rendelete után, hogy itt is minden jobbágypedig levő föld, állami kárpótlás mellett, szabad tulajdonná vált. Ámbár tudjuk, hogy az ilyen abszolút értelemben távolról sem mondatott ki, még kevésbé valósult meg. A jobbágyszabadítás galíciai formája pedig ezt a paraszti értelmezést — érthető módon — még fel is erősítette, főként a majorsági jogállású, illetve az ilyen földeket használó úrbéres és nem úrbéres paraszttömegek körében. Windischgraetz csapatainak az országba nyomulásával ezek az illúziók kezdenek szertefoszlni. Az országnak az ellenforradalmi seregek által megszállt területein, az udvarhú arisztokraták köréből kinevezett császári biztosok azzal kezdik el működésüket, hogy hirdetőmentvényeket tesznek közzé az úrbéri kérdés ügyében az egykori földesurak és volt jobbágyaik tájékoztatása céljából. Ezekben szigorú büntetést helyeznek kilátásba azon paraszti tömegek számára, akik a márciusban el nem törölt földesúri szolgálatokat és tartozásokat ezideig megtagadták. Jellemző körülmény: amikor az összbirodalmi kormányzat a jobbágyszabadítást a magyarországi paraszttömegek megnyugtató és semlegesítése végett, elvileg itt is a többi tartomány mintájára igyekszik megoldani, akkor ezt az egységes birodalmi elvet az úri jogait veszített és visszavágásra éhes magyarországi nemesség, főként a kerületi kormánybiztosi hivatalokhoz jutott konzervatív képviselői részéről, retrográd keretek közé kezdi visszaszorítani. Ennek az irányzatnak jellegzetes példája az „Oktatás” a föld népéhez címmel, 1849 novemberében közzétett hirdetőmentvény. Szövegének előzetes tervezetét az a gróf Forgács Antal készíti — mégpedig „jóérzésű” földbirtokos társainak bevonásával —, akit Windischgraetz az északi vármegyék főbiztosává nevezett ki. Végleges és publikált szövege pedig annak a De la Motte grófnak a tollából származik, aki már 1848 előtt is, Gömör megye egykori követeként, töményen reakciós politikájával tűnt ki a hajdani rendi országgyűléseken; aki 1850-ben, mint az új rezsim megbízható embere, a helytartóság osztálytanácsosa lett.

Az „Oktatás” hangja szigorú figyelmeztetés azok számára, akik „a pártütés zabolátlan korában a fogalmakat összezavarták és a birtok szentségét is megtámadták”. Olyan módon deklarálja az 1848. évi IX. tc., hogy az úrbéri viszonyokból eredő szolgáltatások csak azon földek után szűntek meg, „amelyek az úrbéri tabellákba” voltak bejegyezve. Ezzel szemben a tovább fizetendő járadékokat részletesen sorolja fel. Ezek szerint a parasztok által használt írtások, a haszonbéres és ideiglenes szerződésű földek, a pusztatelkek, a kurialis statusú földek,

* Jelen tanulmány „A jobbágyszabadítás kivívása és abszolútizmus kori újraszabályozása történetéhez Magyarországon” címmel a Szovjet-Magyar Vegyes-Bizottság munkálatainak keretében elkészített referátumunk II. fejezete. A referátum I. fejezete a forradalmi előzményekre tekint vissza. Ezt a fejezetet, egyrészt a terjedelem, főleg pedig a témaállítás okából nem közöljük újra. Mondanivalónk lényegét ugyanis — szemléleti és módszertani szempontokból egyaránt — ebben a II. fejezetben adjuk elő.

az úrbéres telken kívüli dézsmás és hegyvamos szőlők használata után a korábbi járadékok „jövendőre is pontosan teljesítendőek”. A hirdetmény szelleme és szövege tehát a jobbágyfelszabadítás 49 nyaráig kitágított hatókörét erőteljesen szűkíti. Nemcsak az úrbéren kívüli allodialis statusú, vagy nem úrbéres szerződésű, illetve az ilyen földeket használó — de 1848 szeptember, főleg pedig 1849 április óta mégis felszabadultnak nyilvánítt — parasztrétegek, hanem azon *valóságos úrbéres* járadékot fizető paraszttömegek rovására is, akiknek *úrbérpótló szerződésű* földjeik úrbérrileg nem voltak lajstromozva. Az „Oktatás” tehát a magyarországi sobbágyfelszabadításnak nemcsak a szeptemberi fordulat óta kitágított érvényességi körét szűkíti; a *márciusi indítás* eredményeit is redukálni igyekszik.

A hatóságilag publikált hirdetménynek ez a retrográd szelleme bátorítólag hat a tegnapi nemesi földtulajdon „szentségét” óvó volt földesurak többségére. Azok most már nemcsak a múlt évben eltörölt szőlődézma fizetését követelik meg parasztjaiktól; nemcsak a megtagadott irtásbérék újraszolgáltatására kényszerítik őket, de március vívmányát is megtámadva, a valóságosan úrbéri járadékok fizetésének elmaradását is számon kérik tőlük. Az ilyen módon ország-szerte újjáéledő nemesi restaurációs kísérletek a paraszti ellenállás falába ütköznek. Különösen a Tisza vidékén (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zemplén megyében) zendül fel a föld népe a birtokosok erőszakos követelése ellen. Itt volt ugyanis a legtöbb úrbérpótló szerződésű, illetve tulajdonjogi hovatarozás szempontjából vitás parasztföld. Ezért az országnak főként (ha nem is kizáróan) ezen a táján lehetett az úri erőszaknak érvényt szerezni.

E zavaros helyzet politikai fonákja Bécs számára az a körülmény, hogy az addigi földesúri terhektől, főként Kossuth kormányzóelnöki rendelete nyomán megszabadult parasztnép sorsának hirtelen romlását, előbb-utóbb a császári haderők diadalára fogja visszavezetni. Ez viszont az összbirodalmi érdekeknek egyáltalán nem kedvezett volna. Bécs ugyanis a hagyományos parasztvédelem álarcának politikáját ölti most is magára, amit annál is inkább megtehet, mert a felszabadítást a birodalomban a majorsági népeességre is érvényesítette. Ezért taktikai megfontolásait az egységes birodalmi elv stratégiai gyakorlatának valóráváltása is megalapozta. Viszont a hazai nemesi reakció felülkerekedésének veszélye Bécsre hártotta volna a teljes felelősséget a paraszti tömegek megromlott helyzetéért. Ezt a reális veszélyt kivédendő, nem véletlen, hogy Geringer báró, az öt kerületre feloszlott szűkebb ország teljhatalmú polgári biztosá, 1850-ben olyan tervezetet készít, amely a magyarországi jobbágyfelszabadítás *módját* a birodalmi mintához igazítaná hozzá. Eszerint: a volt úrbéresek, az úrbérpótló szerződésű paraszttal együtt, állami kármentesítéssel felszabadulnának. Az allodialis jogállásúak, miként a birodalomban, maguk lennének *kötelesek* szolgáltatásaikat megváltani. Az *ideiglenes* szerződésű paraszttok viszont továbbra is járadékszolgáltatók maradnának. Tervezetével, amely tehát előnyösen tért el a magyarországi ókonzervatívok kísérleteitől, Bach belügyminiszternél eléri: az „Oktatás”-hoz haladék nélkül pótló függeléket kell közzétenni. Ez az úrbérpótló szerződésű parasztságot a volt úrbéresek mintájára ismét állami kártalanítással nyilváníttja felszabadultnak. A majorságiak sorsa azonban továbbra is nyitott kérdés marad. Jellemző viszont a magyarországi ókonzervatívok állásfoglalására, hogy a belügyminiszter pótló utasítása nemcsak heves ellenállást vált ki körükben, de a függelék publikálását is sikerül megakadályozniuk. A vita a magyarországi jobbágyfelszabadítás újraszabályozásáról, mind a Pesten, mind a Bécsben működő úrbéri bizottságok hivatali termeiben tovább folyik. A kérdés 1850-ben még eldöntetlen. Ebben a liberális hajlandóságú bécsi politikusok — köztük Krauss báró pénzügyminiszter, Puckhardt államtanácsos, vagy a Galiciában egykor működő Sacher tanácsos — és a feudális gyökéretű bécsi és magyarországi arisztokraták ellentétes politikai szemlélete és harca tükröződik vissza. Közel három évig kell még várakozni arra, hogy az ellentétes nézetek küzdelme nyomán a császár úrbéri és kármentesítési nyílt parancsa 1853. március 2-án megjelenjék. Baljós előjel: a megelőző tárgyalás alapjául szolgáló tervezetet a magyar konzervatívok egyik prominens képviselője, Zichy Ferenc gróf készítette el.

2. Az újraszabályozás elvei az 1853. évi március 2-i rendelkezés tükrében

A feudalizmus rendszerét széttrő márciusi forradalomtól a magyarországi jobbágyfelszabadítás ismételt szabályozásáig ekként öt esztendő telik el. Az 1853. március 2-án kibocsátott császári úrbéri (és kármentesítési) nyílt parancs a nemesi restauráció kísérleteit korlátok közé szorítja. Az uralkodói rendelet ugyanis az állami kártalanítással felszabadultnak nyilvánított úrbéres földek fogalmát *tágabb* értelemben határozza meg az ókonzervatívok formulájához képest. Nevezetesen: ilyen földbirtoknak nemcsak az úrbáriumban egykor lajstromozott földek tekintendők, miként ezt az „Oktatás” szövege hirdette, hanem az olyan későbbi telepítéssel keletkezett parasztföldek is ilyen minősítést nyertek, amelyek használatáért a „föld népe” úrbéres természetű járadékokat fizetett, és amely járadékok úrbéres természetét „azok szakadatlan megvétele által” a múltban elismerték. Tekintet nélkül arra, hogy azok úrbéri vagy azt pótló szerződéses jellegűek voltak. Az ókonzervatívok által képviselt restaurációs kísérletek tehát — abban az értelemben, hogy állami kárpótlással csak az úrbérlig lajstromozott földek váljanak szabaddá — meghiúsultak.

A patensnek ez az alaprendelkezése összhangban volt az 1848. évi IX. tc.-kel, mint alaptörvénnyel. S valóban: a magyarországi jobbágyfelszabadítás változatokban bővelkedő útja 1853-ban eredeti kiindulópontjához érkezik vissza. Az 1848. évi alaptörvény és az 1853. évi patens vonatkozó rendelkezéseinek összhangja azt jelenti, hogy mindkettő kizárólag az *úrbéri földbirtokra* korlátozza a jobbágyfelszabadítás hatókörét. Viszont, amíg a márciusi alaptörvény az úrbériség fogalmát csak *általánosan* jelezte, ismérveinek pontos meghatározása nélkül, mert nyitva hagyta a végső megoldás útját, addig a patens *elvben* lezárta a kritikus kérdések körét. Ezt pedig a következőképpen tette.

A *parasztkézen megmaradt* egykori pusztatelkeket (kivéve az 1848/49. években elhagyottakat és újból birtokba nem vettek) állami kárpótlással mondta ki felszabadultnak. Hasonló értelemben ismerte el szabad paraszti tulajdonnak az 1848 előtt örökváltsággal megváltott, a 48-ban vitathatatlanul úrbéres jogú, illetve úrbérpótló szerződés alapján birtokolt parasztföldeket, a kertekkel és a szilvasokkal együtt. Mindez összesen — most már csak a 42 vármegyét magában foglaló szűkebb országterületet tekintve — kb. 10,551,000 holdat tett ki, amely immár állami kártalanítás mellett, szabad paraszti tulajdonnak minősült.

A maradványföldek dolgában — elvben — másként zárult le a kérdés. E tekintetben már 1848 március harmadik hetében is retrográd tendenciák jelentkeztek a liberális táboron belül. A közteherviselés elvének kimondásával — tudjuk — az állami adó régi, feudális alapja is megszűnt. Ezért a nemesség megadóztatása Damokles kardjaként lebegett önnön feje felett. Ennek okából olyan jelek mutatkoztak, hogy a volt földesurak is igényt formálnak a maradványföldek tulajdonjogára. Az I. fejezetben rámutattunk arra, miként sikerült a Kossuth vezette liberálisoknak ezt a tendenciát elhárítaniok. 1849 után azonban elszabadult a volt nemesség — Kossuth vezette liberális szárnyától addig féken tartott — osztálygyűlölete. Miként az „Oktatás” szövege hirdette: *csak az úrbérlig lajstromozott telkek* váltak volna szabad paraszttulajdonná. Ezekben a lajstromokban viszont a maradványföldek nem szerepeltek. Terjedelmük nagyságáról — mérnöki felmérések hiányában — akkoriban még senkinek sem volt pontos tudomása. Az úrbériség leple alatt azonban kb. 1,9 millió hold maradványföld volt a parasztság tényleges birtokában. Elvesztésük reális veszélye, legalább is azokban a helységeken, amelyekben birtokrendezések híján nagyságuk továbbra is ismeretlen maradt — márpedig az ilyen helységek száma 1849-ben még túlsúlyban volt — komolyan fenyegette a parasztságot. Az úrbéri és a kármentesítési nyílt parancs most úgy rendelkezett, hogy az úrbéri telekke véglegesen be nem olvadt és bírói ítélet alapján ilyen minősítést nem kapott maradványföldeket *maguk a parasztlak kötelesek* megváltani, mégpedig az állami kárpótlás kulcsa szerint. A maradványföldek dolgának ilyen *elvi* lezárása *retrográd formában* tért el nemcsak a hazai kezdeménytől, főleg annak szeptemberi változtatától, de a birodalmi mintától is. Az önmegváltás terhe a birodalomban — kivéve

a galíciai példát — csak a *majorsági* paraszttömegeket sújtotta. Magyarországon viszont az *úrbéres* parasztság nagy hányadát is megterhelte. Ez a megoldás még az 1836. évi X. tc. vonatkozó rendelkezéséhez képest is visszalépést jelentett. A korábbi törvény ugyanis még úgy rendelkezett, hogy az illetőségen felüli (értsd: a telkek névleges nagyságán felüli) maradványföldekből „új úrbéri telkek alkotandók”. Hozzá pedig legelő- és erdőjárandóság is kiosztandó a parasztnak, de csak akkor, ha az eddig közösen használt legelők és erdők elkülönítését maga a földesúr, vagy a jobbágyok többsége kívánja. Ezentúl azonban a maradványföldekért sem legelő- sem erdőjárandóság nem illette meg a parasztokat. A kárpótlási patens arra is lehetőséget adott, hogy a megváltás — pénz hiányában — a parasztbirtok megfelelő hányadának átadásával is kifizethető legyen. A maradványföldek kötelező paraszti válttságának elrendelése valójában e földek földesúri tulajdonának *utólagos* elismertetésével volt egyenlő. Az egykor csak tendenciaként jelentkező földesúri tulajdonosi igények, utat törve a birodalmi gyűlés liberális csoportjának gyenge ellenállásán, így realizálódtak később. A szabályozásnak ez az elve azonban a háborútól pénzügyi válságba sodort birodalom finánciális érdekeinek is kedvezett: kisebb kárpótlási összeget kellett az államkasszából kifizetni. Ezért az 1849 után feleledő feudális eredetű földtulajdonosi igények egybevágtak a Habsburg abszolútizmus pénzügyi érdekeivel.

Birodalmi oldalról hasonló elv érvényesült a parasztkézen levő *irtványok* nagyobb hányadának újraszabályozását illetően is. A telekké vált irtványok *állami* kártalanítással váltak paraszttulajdonná. Ellenben: 1. azok az irtványok, amelyek a volt jobbágyok egyedüli élelmére szolgálnak; 2. továbbá azok, amelyek — telki földek hiányában — egykor telepítéssel kerültek parasztkézre; 3. végül azok is, amelyek örökös szerződéssel szabályozott pénz- vagy természetbeni járadékok fizetése ellenében maradtak a parasztok birtokában, *szintén kötelező paraszti válttság tárgyát képezték*. Ez kb. további 300 ezer hold paraszti szántó- és rétterület *kötelező érvényű* felszabadítását jelentette. De a válttság ez esetben nem az *állami* kárpótlás kulcsa szerint volt megszabva. Ezért a megváltási ár nem volt maximálva. Ez viszont lehetőséget adott a volt földesúrnak ahhoz, hogy egyrészt a megváltási árat és annak feltételeit kényük-kedvük szerint szabhassák meg, másrészt, hogy természetbeni válttság fejében, a föld egy hányadát ezúttal is elfogadhatják volt jobbágyaiktól. Az államilag maximált, valamint a volt földesúr érdekeitől függő, *paraszti* válttsággal felszabadult paraszttulajdonú földek együttes terjedelme ilyenképpen 2200 ezer holdra tehető. Minden egyéb természetű irtásföldet, de csak a hatósági kihirdetéstől számított 3 éven belül, a volt földesúr a beruházási költségek visszatérítése mellett, saját használatába *vonhatott* vissza. Ez hozzávetőlegesen 160 ezer hold parasztkézen levő irtás visszaváltását és elvesztését eredményezhette.

A felszabadulás hatóköre ezúttal sem terjedt ki az allodiális, illetve kuriális jogállású parasztföldek kb. 100 ezer holdjára, továbbá a nem úrbéres természetű járadékok fizetése mellett használt, végül a hosszú lejáratra bérelt parasztföldek együttesen kb. 280 ezer holdjára, csakúgy, mint a kb. 400 ezer holdra tehető, szintén feudális járadékokkal terhelt parasztbirtokban levő szőlőkre. A visszavonható irtásokkal együtt tehát összesen legalább 940 ezer hold parasztbirtok rekedt ki a felszabadulás hatóköréből.

A végső mérleg szerint tehát hozzávetőlegesen 13,691 ezer hold paraszthasználatú kert (gyümölcsös), szántó-rét és szőlőterületre vonatkoztak az új szabályozás *elvei*. Ebből a területtől kb. 10,551 ezer hold (77,1%) *állami* kárpótlással, mintegy 2200 ezer hold (16,1%) pedig *kötelező* érvényű *paraszti* válttsággal vált volna a patens szerint szabad paraszti földtulajdonná. Viszont legalább 940 ezer hold (6,8%) szintén parasztkézen levő földterület — nem számítva ide a rövid lejáratú parasztbérleteket — továbbra is urasági tulajdonban maradt, illetve mint majorsági természetű föld, urasági használatba volt visszavonható. Közülük azonban az *örök-szerződésű* földek — egyezkedés útján — paraszti megváltással paraszti tulajdonba is kerülhettek. (A holdak 1200 négyszögölben értendők.)

A bécsi liberálisok eredeti törekvései, amelyek körében a majorsági parasztság felszabadítását kötelező paraszti válttság formájában irányozták elő, erejüket vesztetten nem realizálódtak

az újraszabályozás elveiben. Ezek az erők legfeljebb a nemesi restauráció visszaszorítására voltak elégségesek. Egy ponton azonban közvetlenül érvényesültek: *meggyorsították az újraszabályozás gyakorlatát*. Azáltal, hogy a falvak határának szabályozását (regulázását) most már a közös legelő- és erdőterületre is kiterjedően, *kötelező érvénnyel rendelték el*. Ezzel pedig a paraszti és földesúri földek eddigi egybemosódásának megszüntetését, s így a tőkés gazdálkodás lényeges feltételének elősegítését szorgalmazták. Az úrbéri patens a *tagosítások* engedőleges elrendelésével, mind a volt uraság, mind pedig a volt jobbágyok szétszórt birtoktesteinek, illetve parcelláinak egy- vagy az eddigénél kevesebb számú — tagban való összevonását is *siettet*e. Ezzel a gazdálkodás ésszerűsítését szolgálta. Az eddig többnyire még közösen használt legelők immár kötelező elkülönítése azt is jelentette, hogy a csupán úrbéres beltelekkel (s részben külső földekkel is) rendelkező házas zsellércsaládfők mindegyikét az egész telekre kiszabott legelőjárandóság 1/8 része eszentül már kötelezően illette meg. Legelőrészüket feltörhették és szántóművelésre használhatták. Az ilyen járandóság abszolút terjedelme helységeként eltérő volt. Ettől függetlenül elősegítette a polgári kistulajdon terjedését, az országosan kb. 1/2—4 holdas parcellás kisparasztság egzisztálását. *A jobbágyfelszabadítás eredményeinek kisajátítása; a nemesi restaurációs kísérletek — liberális motívumokkal árnyalt — korlátozása; a bontakozó tőkés gazdálkodás feltételeinek érlelése: ezek voltak az újraszabályozás elveinek eddig megfigyelhető jellegzetes vonásai*. E politika háttérében, nem is csekély jelentőséggel, a hazai agrártermelést fokozni kívánó összbiradalmi érdekek húzódtak meg, kivált a közbeeső vámvonalak 1851-ben történt teljes eltörlése óta. Mindehhez kapcsolódott a háborúktól megtépzott birodalom pénzügyi érdekeinek az idegen fegyverek segítségével térdre kényszerített országgal szemben alkalmazott nyers érvényesítése. Ezt példázza a kármentesítés magyarországi lebonyolítási módja.

3. Az abszolutizmus kármentesítése

Az elvesztett földesúri járadékok évi tiszta hasznának kárpótlását — évi 5%-os kamattal tetézve a tőkét — az abszolutizmus a következőképpen vállalta magára. A kárpótlási tőke összegét, 1 egész úrbéres telekre vonatkoztatva, a 48-i központi választmány javaslatát tekintetbe véve, minimum 300, maximum 700 forintban állapította meg, megyénként, és azon is belül az egyes határok szerinti különbségekkel. E célból 8 osztályba sorolta az öt közigazgatási kerületbe tartozó 42 vármegyét. (A 48-i választmány 9 osztályt javasolt megállapítani.) Az első három osztályba, amelyeknek alapján a nagyobb — telkenként 700—500 forint közötti — kártérítési összegek jártak, szükségképpen a jobb talajú, dunántúli és az alföldi megyéket osztotta be. Ide sorozódtak, többek között, Fejér, Sopron, Moson, Tolna, Békés, Csanád, Pest, Baranya megyék. A további osztályokba, a rosszabb, kopárabb földek okából, azok a megyék kerültek, ahol az egész telek használata után fizetett hajdani járadékok tiszta haszna kisebb értéket képviselt. Így került az ötödik osztályba Gömör, Hont, Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Zólyom megye, már csak 500—400 forint közötti telkenkénti kiszabattal. A 7. és 8. osztályokba, ahol az egész telek után egykor fizetett járadékok tiszta hasznának kárpótlásáért a legkisebb összeg — 400—300 forint — járt, a legrosszabb talajú és gazdaságilag is a legelmaradottabb peremmegyék, mint Bereg, Ugocsa, Liptó, Árva, Máramaros, Túróc, sorozódtak. Úrbéres házas zsellérenként, az osztályba sorolástól függetlenül, egységesen 50 (ezüst) forint járt a volt földesuraknak. A 48-i választmány eredetileg 80 forint kárpótlást tervezett kifizetni. Ez a tervezet az 1/4 teleknél kisebb, nem úrbéres parasztkézen levő szőlőkért pedig — a földek értékétől függően — 30-tól 15 forintig terjedő összeggel kárpótolta volna a volt uraságot. A hegyvamos és dézsmás szőlők kárpótlásáról az érintett parasztokra nézve előnytelenül megváltozott új helyzetben, természetesen már nem esett szó.

Politikai színezete volt annak is, hogy az 1857-ig kifizetett, mindössze 12—13 millió forint előlegben, csak az udvarhú arisztokrata családok szűkebb köre részesült. 1857-től a volt

földesurak — a vagyonekbozásra ítélt kivételével — megkapták a kármentesítési összegről szóló állam-kötvényeket. Ezek csak hosszú lejáratú törlesztési terv alapján, évenként tartandó sorsolás formájában — az 1857. évtől számítva 40 esztendő során — kerültek beváltásra. A korona, a kamara, az egyházi és a közalapítványi birtokok esetében a visszafizetés határideje 1907-ig nyúlt ki. A kötvények formájában fizetendő, illetve azok beváltása útján történő kármentesítés teljes összege hozzávetőlegese számítások szerint 700 millió forint lehetett. Ebből az összegből azonban még 1880-ig is csak kb. 210 millió került beváltásra. A tőkeszegény birtokosok nagy része nem elégedett meg az időközi kamatokkal. Pénzhez akart jutni, és ezért kénytelen volt kötvényeit áruba bocsátani. Ezeket azonban az osztrák államháztartás állandó deficitje és nagyon ingadozó pénzügyi helyzete miatt hitelezőin keresztül, csak névértéken aful tudta értékesíteni. Ezért a pénzpiacra ömlő kötvényáradat azt eredményezte, hogy a pénz dolgában éppen a legrosszabbul álló birtokos rétegek csak 18—34%-os veszteséggel tudtak túladni kötvényeiken. A tehetősebb nagybirtokosok szűk rétege valamelyest ki tudta várni a kedvezőbb árfolyamalakulást. A magánföldesurak kártérítése tehát későn (1857-től) kezdődött el, legalábbis az új termelési viszonyok diktálta hirtelenül megnövekvő tőkeszükséglet és a munkaerőkereslet időpontjához képest. A termelési költségek ugyanakkor, a munkaerődrágulás okából is, az 1850-es évek kezdetén legalább megháromszorozódnak. Az ingyen munkától eleső, saját felszereléssel kevésbé rendelkező birtokosok részére a gazdaságba beruházható tőke létszükségletté válik. Ez a helyzet készíti a magyarországi birtokosok nagyobbik felét arra, hogy kötvényeit, akár veszteség árán is, a pénzpiacra dobja.

Ugyanakkor az abszolutizmus új adóztatási rendszert dolgozott ki. Az egyenes- (föld-házkereseti-jövedelmi) adók és a fogyasztási adók lavínáját (só-, cukor-, hús-, dohány-, bor-, szesz-fogyasztás után) zúdítja az ország lakosságára. Az egyenes adók regresszív jellegűek: nagyságuk és növekedésük korántsem azonos az adóalappal, illetve annak növekedésével. Ez viszont a birtokosok széles rétegei mellett a kisjövedelmű lakosságot, különösen a parasztság tömegeit sújtja. Az adóterhek növekedése a korszak folyamán jelentős. Amíg 1850-ben a birodalom kaszsjájába Magyarországból (Erdélyt és Horvát-Szlavóniát nem számolva) befolyó egyenes adók összege kerekén 11 millió, 1857-ben 17—18, addig 1864-ben már 28 millió (osztrák értékű) forint. (100 pengő forint = 105 osztrák értékű forint. Az osztrák értékű forintot 1858. november 1-től vezették be.) A közvetett adóké ugyanezen időhatárok között 23 millióról 47 millióra emelkedik. Minden egyenesadó fizetésére kötelezett lakos — foglalkozásra és földtulajdon viszonyaira való tekintet nélkül — földtehermentesítési járulék címén, pótagót volt köteles fizetni: adóforintonként 15 krajcárt. Csak a földadó ilyen pótlékolása 1851—61 között 11—12 millió forintról közel 20 millióra nő. Az érvényesülő alaptendencia: az ország minél nagyobb részesedési aránya az összbirodalom pénzügyi terheinek vállalásában. Az egész birodalom terhére kivetett földadónak 1851—54-ben 25%-át, 1861-ben már 34—35%-át az ország lakossága fizeti.

Mindez azt jelentette, hogy a megszűnt úrbéri járandóságokért nagyon is lassan folyó-sított kártérítés tényleges pénzügyi forrása az egész ország lakosságának terhére kivetett adók hozama volt. Az 1848-ban mégcsak pusztán szubjektíve vállalt anyagi „áldozat”, a közteherviselés kimondása, az új politikai viszonyoknak megfelelően pénzügyileg így realizálódott.

4. Az újraszabályozás gyakorlata: a birtokrendezés

A XIX. század eleji kezdetekre visszanyúló tőkés agrárfejlődés Magyarországon — 1848 után, már a polgári földtulajdon viszonyai között — egyre inkább megkívánta, hogy a határhasználat régi, feudális formái a tőkés fejlődés új követelményeihez idomuljanak. Ez azt jelentette, hogy elő kellett segíteni a paraszti és a volt földesúri földek eddigi egybemosódásának megszüntetését, kiharistva a földesúri gazdaságok közé ékelt paraszti gazdaságok parcelláit, megszüntetve a közlegelőn, ugaron, tarlón folytatott közös legeltetést, felszámolva a közös erdő-

használatot. A tagosítósakkal egyúttal arra is lehetőséget kellett nyújtani, hogy a mennyiségi- és minőségileg felmérendő volt allodiális és úrbéres birtokrészeket tulajdonosként összevontan mérjék ki. A tőkés agrárfejlődés követelményei — összhangban a patens ismertetett elveivel — a határhasználat terén az alábbi tennivalókat írták elő.

A patens által úrbéresnek ítélt állomány területét el kellett határolni a paraszti birtokában levő, de nem úrbéri jellegű, különféle feudális jogi minősítésű megváltandó, megváltható vagy meg nem váltható földektől. Ez viszont — a patens ismertetett alaprendelkezése folytán — csak akkor volt lehetséges, ha a volt úrbéres jobbágy- és zsellértelek számát és ennek alapján a kármentesítéssel felszabadult úrbéres állomány terjedelmét már előzetesen megállapították. Ezt az alapműveletet az erre a célra létesített hivatalos bizottság — a volt uraság által fogadott és fizetett, ún. „működő” mérnök irányításával, a következőképpen hajtotta végre. Minden egyes úrbérelig rendezendő helységben megállapította az egész telek helységenként változó úrbáriumkori holdszámát, azután a telkek összesített számát. A két adat szorozata adta meg az úrbéresnek minősülő, immár szabad paraszti földtulajdon helységenkénti terjedelmét. Az így kiszámított terület nagyságát azután minden egyes helységben összevetették az egykorú úrbéres állomány *tényleges* terjedelmével. Ezért hívták ezt az eljárást: *azonosításnak*. Az azonosítás során megállapították a telkek számában és ennek következtében az úrbéres illetmény terjedelmében idők haladtával bekövetkezett eltéréseket. Ezzel összefüggésben, az illetményen felül és a volt úrbéres birtokát képező, általuk megváltandó maradványföldek, illetve a volt földesúr által pótlendő illetményhiány terjedelmét. Ezután következett a *felmérési* művelet. Ebben a szakaszban már kitűnt, hogy mekkora terjedelmű a patens által polgári tulajdonként elismert „úrbéri földbirtok”, s hogy miként oszlik meg a határ az urasági és a volt úrbéres földek között. A mérnök azt is kimutatta az erre a célra szolgáló térképen és birtokkönyvben, hogy a mennyiségileg felmért földek hány parcellában szétszórva, milyen helyrajzi számmal, a határ melyik területén fekszenek.

A felmérési munkálatok másik fázisát az egész határ *dülönkénti* osztályozása képezte. Ez általában a felmérési művelet után következett. A dülőosztályozás eredményei, az ilyen céllal készített térképeken és birtokkönyvekben most már azt is megmutatták, hogy az eddig még csak mennyiségileg megállapított faluhatár dülönként és parcellánként milyen — minőségileg különböző és ezért egymástól eltérő — osztályzatú földekből áll. Csak ezt követően kerülhetett sor a döntő mozzanatra: a mennyiségileg és minőségileg felmért volt urasági és úrbéres földek szétválasztására. Ezt hívták *kihasításnak*. Ezt — az itt most csak röviden ismertetett — mérnöki műveletsorozatát hívták az egykorú gyakorlatban úrbéri birtokrendezésnek vagy szabályozásnak.

Az ismertetett eljárás azonban valójában a birtokrendezés-szabályozás *szűkebb* fogalmát jelentette. A forradalom előtt ugyanis a szaporodó birtokrendezések gyakorlatát az 1836. évi törvények vonatkozó rendelkezései szabták meg, amelyek viszont az eddig még többnyire közösen használt legelők és erdők elkülönítését megengedték ugyan, de kötelezően még nem írták elő (1836. VI. tc. 3—4. par.). Ennek okából a szűkebb értelmű birtokszabályozás a forradalom *előtti* rendezések gyakorlatában általában elvált a legelők és az erdők elkülönítésétől. Bár ugyanakkor, mivel erre a törvény lehetőséget adott, egyes esetekben össze is kapcsolódott velük. Az elemzett nyílt parancs rendelkezései viszont — utaltunk rá — az elkülönítéseket már *kötelezően* írták elő. Ettől kezdve a birtokrendezések korábbi fogalma *történetileg* módosult értelmet nyert: *magába olvasztotta az elkülönítések fogalmát, és az egész eljárás is kötelezővé vált*. Ez gyakorlatilag azt jelentette: hogy az új rendezéseket már csak elkülönítésekkel együtt lehetett végrehajtani; illetve: ahol korábban csak az úrbéres állományt rendezték, ott most az elkülönítéseknek is érvényt kellett szerezni.

Ami pedig a szétszórt birtoktagoknak tulajdonosonkénti összevonását — az ún. *összesítést* vagy tagosítást — illeti, arról már az 1836. évi törvények is úgy rendelkeztek, hogy „amennyire eszközölhető, az összesítést megrendelni és végrehajtani kellekik” (1836. X. tc. 6. par.). Vagyis: a törvény a tagosítást elősegítette ugyan, de végrehajtását kötelezően nem írta elő. Ezen

a formulán az úrbéri patens 26. paragrafusá csak annyit módosított, hogy kimondta: olyan úrbéri határookban, amelyekben a földbirtok tagosítását már korábban elkezdték, ott azt mielőbb be kell fejezni. Ahol viszont a tagosítást sem a volt földesúr, sem az egykori úrbéresek eddig nem kívánták, ott azt — akár a volt uraság, akár az egykori úrbéresek többsége — egy évi határidőn belül, peres eljárás útján szorgalmazhatják. A határidő lejártával azonban a birtokrészek már csak mindkét peres fél meggyezésével voltak tagosíthatók.

Fentieket összegezve: a birtokrendezések fogalma 1853-ig — többnyire — csak az úrbéres állomány mennyiségi és minőségi felmérésére és kihatására vonatkozott. Legtöbbször nem terjedt ki sem a közös legelő- és erdőterület elkülönítésére, sem pedig a tagosításokra. Birtokrendezésekre sor került, de többnyire anélkül, hogy azokhoz egyidejűleg elkülönítések és tagosítások is kapcsolódtak volna. Ez a körülmény ugyanakkor mégsem zárta ki: a hármas eljárás együtt is megvalósulhatott.

Az úrbéri nyílt parancs kiadását követően viszont a birtokrendezések korábbi fogalma *egységesült*: egyaránt vonatkozott a volt úrbéri földbirtok felmérésére és kihatására, valamint a közös legelő- és erdőterület elkülönítésére. De nem okvetlenül a tagosításokra is. Ekkor is számításba kellett azonban venni: ha az elkülönítéseket is magában foglaló kötelező birtokrendezésekhez a most sem kötelező tagosítások mégis hozzákapcsolódtak — és láttuk, hogy a patens ezt elő is segítette —, akkor ebben az *utóbbi* esetben a birtokrendezés történetileg meghatározott fogalma mindhárom aktusra vonatkozott.

A birtokrendezések történeti etáponként változó fogalmának és praxisának tisztázása két oknál fogva is figyelmet érdemel.

1. A felszabadult paraszttulajdonú földek pontos terjedelmét, azaz a dűlönként szétszórt parcellák osztályzatainak helységenként változó holdértékét, csak az ilyen mérnöki felmérésekkel lehetett meghatározni. Ennek a műveletnek az eredményeképpen állapították meg: mekkora és mely földek tekinthetők állami kárpótlással, továbbá paraszti megváltással paraszttulajdonnak; mekkora és mely földek maradnak allodiális statusuk miatt továbbra is urasági jogúak, amelyek esetén a volt földesúr tulajdonjoga érintetlen marad. A földbirtokos saját kezelésű majorságának nagyságát szintén dűlönkénti felméréssel, végül a falu határát is ugyancsak ennek az eljárásnak az eredményeként mérték fel, hogy azután a kihatásra kerülő urasági és parasztbirtokok helyét is meghatározzák. A volt úrbéres gazdáknak törvényesen járó legelő- és erdői (ha volt, nádas) terület nagyságát, annak minőségét és helyét szintén csak az említett eljárás menetében lehetett meghatározni és kiosztani. A parasztnak ezeket a járandóságait a helységenként változó terjedelmű 1 egész telek után kapták meg. Legelő esetében — a helyi viszonyoktól függően — minimum 4, maximum 22 holdat kaphattak telkenként. Igen tágas legelővel rendelkező határookban 22 holdnál is többre tarthattak igényt. Erdőjárandóság esetében minimum 2, maximum 8 hold járt egy egész telek után. Ilyen járandóságra jogosult volt úrbéres házas zsellércsaládfők mindegyikét a fenti maximum és minimum határai között mozgó terület 1/8 része illette meg; azaz: 8 ilyen zsellércsaládfő az 1 egész telekre jutó, helységenként különböző terjedelmű legelő és erdőjárandóságban részesült. A fent jelzetekből következik: *az újrászabályozás elvei gyakorlatilag a birtokrendezési peres eljárás bonyodalmas menetében realizálódtak.*

2. A főhatóságnak — a Belügyminisztériumnak — azonban ismernie kellett a birtokrendezések eddigi állását. Csak ezáltal tudott képet alkotni a további teendőkről, hogy *gyakorlatilag is* alkalmazza az újrászabályozás elveit. Tudnia kellett: hány helységben fejeződtek már be, hányban voltak csak folyamatban 1848-ig a birtokrendezések és mennyi volt azoknak a helységeknek a száma, amelyekben az eljárás még el sem kezdődött a fenti időpontig. Csak az első csoportba tartozó helységek esetében, ahol a birtokrendezések ténylegesen és minden tekintetben befejeződtek, vált ugyanis a valóságban is értelmezhetővé az új szabályozás elve. Csak ezekben a helységekben rögzült a végleges kép arról, mekkora volt a felszabadult paraszti tulajdon, mégpedig a legelő- és erdőjárandósággal együtt és ennek alapján mennyi kárpótlás illette meg a volt uraságot. A másik két csoportba tartozó községek esetében — a földek konkrét mennyi-

ségét és különböző jogi jellegét — részben (ha az eljárás folyamatban volt), vagy teljesen (ha az még el sem kezdődött), még homály fedte. Ennek elosztatását célozta Bach 1852. évi január 21-én kelt, a magyarországi polgári kormányzathoz intézett rendelete. Ennek értelmében mindenhol az 1848. január 1-i (gyakorlatilag az 1847. év végi) állapot szerint kellett kimutatni a birtokrendezések állását, de már az 1852-ben érvényes közigazgatási beosztás alapján. A kimutatásokat az egyes megyefőnökök készítették el törvényhatóságok szerint. E munkálatok alapja azonban az egyes járáások közigazgatási főbíráinak helységenkénti adatfelvételei voltak. Ezek 1852 április—június között keletkeztek. A kimutatások — részletes eredményeiket összesítve — a következő képet adják a birtokrendezések 1847. év végi állásáról. Az ország 42 megyéjében számításba vett helységek 15,60%-ában már lezárultak a perek. További 420%-ában csak folyamatban voltak. Végül: 42,40%-ában még el sem kezdődtek. Kitűnt, hogy a tényleges végrehajtásra a helységek zömében még csak ezután fog sor kerülni, a külön e célból létesített bíróságok fórumain keresztül. Az egész eljárás — ide értve az ún. egyezségkötéseket is — *bírói per útján* bonyolódott le, és eredménye csak a bírói szentesítés után válhatott jogérvényessé. A megszervezett bíróságok — első fokon a megyékben a cs. kir. úrbéri törvényszékek, másodfokon az öt közigazgatási kerület mindegyikében a cs. kir. úrbéri főtörvényszékek, harmadfokon a Bécsben székelő legfelsőbb úrbéri törvényszék — gyakorlatilag csak 1857 elejétől kezdtek működni.

Az 1856 utáni esztendőök az úrbéri birtokrendezési perek tömegessé válásának évei voltak az országban. Minden első fokú úrbéri törvényszék hirdetmények útján adta tudtul a falvak népének, hogy a falu határát, amennyiben ez még nem történt meg, úrbérlileg szabályozni fogják. Az erre irányuló keresetet, akár a volt földesúr, akár a volt úrbéres, 1857 június végéig az elsőfokú bíróságoknak kötelesek benyújtani. Ellenkező esetben a pert — a késlekedő fél költségén — az úrbéri törvényszék hivatalból indítja meg. A korábbi parasztmegmozdulások ezekben az években alább hagynak. Az ősi ellenfelek most elsősorban az abszolutizmus rendszere által megszervezett bírói fórumokon néztek farkasszemet egymással. A feudális *eredetű* osztályharc a bírósági adminisztráció keretei közé zárva folytatódik. Az adminisztráció a rázúduló peráradat hullámaival birkózza, csak vonatottan működik. 1858 végéig a véglegesen lezárt perek számaránya — egy újabb felmérés eredményei szerint — alig emelkedve, mindössze 16,30%. A perek sokaságát azonban a rendezés alá kerülő helységek számarányának hirtelen növekedése (420%-ról 79,60%-ra), illetve a rendezés előtt állóknak jelentős csökkenése (42,40%-ról 4,10%-ra) jól mutatja. E peres küzdelmek során nemcsak az egykori jobbágy és a rendi előjogaitól alighogy megfosztott tegnapi úri birtokos áll egymással szemben. Egyidejűleg nehéz harcot vív birtokáért a paraszti egzisztenciához közelítő kurtanemesség széles tábora, a birtokközösségeit arányosító és felosztó kisebb nemesi birtokosság egymás között és volt úrbéreseivel is. Motiválják a birtokrendezések formájában tetet öltő társadalmi küzdelmeket a már erősen rétegzett parasztság két szélső csoportjának érdekellentétei is. A birtokrendezési eljárás e széles, csaknem az egész agrártársadalmat átfogó síkján a döntő érdekellentét úr és paraszt között feszült. Urak és parasztek ellentétes érdekeiket a jobbágyfelszabadítást ismételtlen szabályozó rendelet paragrafusnemetegének pontjaira hivatkozva védelmezik, természetesen mindig saját érdekeiknek megfelelő értelmezést kölcsönözve nekik fogadott ügyvédek által. Az ellentétes érdekek küzdelmének középpontjába az „úrbéres vagy nem úrbéres” föld, illetve járadékok sorsdöntő feudális eredetű jogi minősítése került.

5. *Elv és praxis divergenciája*

A peres feleknek ezt az egymással konfrontálódó harci alapállását az úrbéri és a kármentesítési nyílt parancs rendelkezései formálták. Az előbbi az úrbéresnek minősített, felszabadult paraszttulajdon, az utóbbi az ilyen földek után egykor szedett járadékok kárpótlása tekintetében. Hogy azonban az úrbérlileg egykor lajstromozott parasztföldek mellett az „úrbéri tartozások szakadatlan megvételé”-nek ismérvei *milyen további* parasztbirtokú földekre vonat-

koztathatók, vagyis, milyen *nem* lajstromozott, de 1848 előtt mégis úrbéri természetű járadékokkal terhes földek tekintendők szintén szabad paraszti földtulajdonnak: ez a perdöntő kérdés csak a birtokrendezések menetében dőlt el végérvényesen. A birodalom financiai érdekei — hangsúlyoztuk — a kárptólás minél szerényebb összegének folyósítását diktálták. Már az előkészítő munkálatok során is — 1852-ben — ezt sugalló utasítás érkezik Bécsből a magyarországi polgári kormányzathoz. Az utasítás értelmében az elvesztett járandóságok kárptólásának alapja a telkek száma volt. Ezeket az egyes helységekből a volt *földesurak bevallása alapján* kellett lajstromozni. A megyefőnököket, illetve az eljárást közvetlen lebonyolításával megbízott szolgabírókat pedig utasították: a földesurak által bevallott telkek száma — kételyek felmerülése esetén — „csökkenthető ugyan, de sohasem emelhető meg”. A végső elbírálásra egyedül a később létesített úrbéri bíróságok illetékesek — szövege az utasítás vonatkozó szövegrésze. Az utasítás szelleme tehát egybeesett mind az állam pénzügyi, mind pedig a volt földesurak tulajdonosi érdekeivel. A minél kevesebb — immár végérvényesen felszabadult — úrbériség bevallásához ezután kapóra jöttek a feudális kori hamis adóösszeírások dokumentumai. Ezek ugyanis az egykori adófizetők osztályérdekeitől vezérelve, sohasem adtak a valóságnak megfelelő képet sem az adófizetők számáról, sem a ténylegesen úrbéri járandóságokkal terhelt parasztföldek terjedelméről. A volt földesurak tehát a gyakorlati lebonyolítás során, ami az eddig véglegesen nem rendezett helységek túlnyomó többségét illeti, helyzeti előnyre tettek szert volt jobbágyaikkal szemben. A régi és hiányos összeírásokat, mint perdokumentumokat — a forradalom által megváltozott érdekeik szerint felhasználva — a tegnapi jobbágyokkal szemben tudták érvényesíteni az úrbéri bíróságokon. Ebből az alaphelyzetből — országos szinten — a következő főbb tendenciák kezdenek érvényesülni a gyakorlatban az ötvenes évek második felétől.

A községenként kis terjedelmű, de a parasztság egzisztálása szempontjából nem érdektelen, kertek alatt húzódó, rendszerint a legjobb minőségű káposztás- és kenderföldeket az érintett parasztok — az esetek túlnyomó többségében — *csak pénzbeli váltás árán* tarthatták meg saját tulajdonban. Annak ellenére, hogy ezek a földek *úrbéri szolgáltatás* mellett a parasztok tényleges használatában voltak, amely tényt annak idején az urbárium sem tagadta. Csakhogy az urbárium ezeket a földeket, terjedelmük feltüntetése nélkül, csak a „megjegyzés” rovatban jelezte, olykor pedig még létezésük feltüntetését is mellőzte. Ez a következetlenség, idők haladtával, jogalapul szolgált azon földesúri érvelés számára, amely ezeket az úgynevezett hasznoföldeket *majorsági, cenzuális* bérföldeknek nyilvánította. Megváltásuk kierőszakolása — az úrbéri patens *tisztán elvi* rendelkezései ellenére — kétféle formában történt. Vagy a volt földesúr kénye-kedve szabta meg a megváltási árat, vagy pedig — maradványföldekké átminősítve őket — rájuk is alkalmazták az osztályba sorolás megváltási kulcsát. Vagyis: a megyénként egy egész telekre megállapított kárptólás összegét elosztották az 1 egész telekre járó holdak számával és így megkapták az 1 holdra eső váltásösszeget. A tőkét itt is évi 5%-os kamatok tetézték. A fizetés kezdetére vonatkozólag kétféle gyakorlat érvényesült: vagy már 1848. május 1-étől, vagy csak a rendezés befejeztétől számították fel a pénzbeli váltásösszeget.

Főleg a felvidéki és a dunántúli megyékben, ahol a legtöbb írtás eredetű föld volt, a parasztok rendszerint *telki* állományú földeknek tekintették az írtásokat. Arra hivatkoztak, hogy azokat hajdan „saját jobblétükre” kapták az uraságtól. Ezért azok — érveltek ügyvédjeik útján — *úrbéri természetűek* és minden váltás nélkül tulajdonukat képezik. Ezt azonban hitelt érdemlően rendszerint nem tudták bizonyítani az úrbéri bíróságon. Így a volt földesurak könnyen tagadhatták az írtások telki, vagyis egykor *úrbéri szolgáltatások* alá eső jellegét. Egy részüket átminősítették a parasztok által *kötelezően* megváltandó írtássá, vagy igen sokszor szintén megváltandó maradványfölddé, másik részüket pedig a patens vonatkozó rendelkezéseinek megfelelően — a beruházási költségek visszatérítése mellett, egyszerűen visszavették a parasztoktól.

Azokat a maradványföldeket, amelyeket a Mária Terézia-féle úrbérendezés után meghagytak ugyan a paraszti birtokában, de az úrbéri járandóságoktól eltérő, *szereződésszerű* járadékok

fizetése mellett, a földesurak — összhangban a patens rendelkezésével — szükségképpen *majorsági* földként kívántak magukhoz vonni. A parasztek megpróbálták tagadni e földek majorsági jellegét — általában sikertelenül. Ugyanez a helyzet a maradványföldek egy másik típusával is. Azokat a maradványföldeket ugyanis, amelyekből az 1836. évi tc. 7. paragrafus szerint még új úrbéri telkeket kellett volna létesíteni, de ennek az aktusnak a végrehajtását bírói végítélet 1848-ig még nem szentesítette, 1853 után a volt földesúr már a *parasztek által megváltandó* maradványföldnek, a volt úrbéreseket viszont az állami kárpótlás alapját képező *telki* állományú földeknek tekintették. Az úrbéri nyílt parancs vonatkozó passzusa a volt uraság javára billentette a küzdelem mérlegét.

Viszont az *elvi* rendelkezéssel szemben új tendencia érvényesült a *gyakorlatban* a következő esetben. Azokat a telki állományú, tehát a patens rendelkezése szerint is az úrbéri járadékok „szakadatlan megvétele” alapján használt parasztföldeket, amelyekért a volt földesurak *nem kaptak állami kárpótlást*, a birtokosok a rendező eljárás 1856 utáni menetében igen gyakran *maradványföldekké minősítették át*. Tették ezt annak ellenére, hogy az ilyen földek úrbéres jellegét a parasztek által bemutatott dokumentumok, vagy akár az első fokú bírói ítéletek okmányai is kétségtelenül igazolták. Az úrbéri patens kiadása után mégsem az egykor törvényes hanem már a *redukált telekszám* vált a hivatalos eljárás alapjává. A telekszám redukálásával előállott új típusú maradványföldet azután a paraszttal váltatták meg. Természetes, hogy a parasztek megtámadták a telki földek e hányadának maradvánnyá történt átminősítését. Kevés sikerrel.

Végül: azokat az egykor valóban úrbéri járandósággal terhelt és ezért 1848 előtt az állami adó alapját képező földeket, amelyeket a parasztek *úrbéres jellegű* szerződéses jogviszony alapján használtak (ezek voltak az „úrbérpótló” szerződésű földek), a volt földesurak igyekeztek *ideiglenes szerződésű* és így *majorsági jellegű* földeknek feltüntetni a bíróság előtt. E törekvések előkészítését célozták az ötvenes esztendőök folyamán elszaporodó, újabb és rövid lejáratú szerződéskötések. Az ezt igazoló dokumentum felmutatása a bíróságon igen gyakran többet ért az igazságnál. A kárvallott parasztek — ha egyáltalán tudták, akkor is — hiába bizonygatták úrbérpótló szerződéses jogviszonyukat. Ez a helyzet — tömegesen — főként az ország északi-északkeleti megyéiben élő parasztnépet érintette előnytelenül. A szándékosan előre megváltoztatott szerződések *ideiglenes* voltak írásbeli dokumentuma a legtöbb esetben elérte a célját. Az ideiglenes szerződésű földek ugyanis a patens 20. paragrafus szerint *földesúri jogúak* lévén, még megválthatók sem voltak a parasztek részéről.

Elv és praxis tehát korántsem estek egybe. Az utóbbi az érintett paraszttömegekre nézve határozottan negatív irányban tért el az előbbi vonalától.

6. A birtokrendező-eljárás kutatásának módszertani problémáiról

Történetkutatásunk azt már megállapította, hogy 1847-től 1864-ig bezárólag, milyen ütemben és eredménnyel haladt előre a jobbágyfelszabadítás újraszabályozásával kapcsolatos birtokrendezési eljárás. Ma már a folyamat viszonylagos lelassulásának és felgyorsulásának ütemváltásait is ismerjük. Tudjuk ugyanis, hogy a rendezőeljárás menetében bekövetkező fordulat az 1861. esztendőre tehető, amikor több peres ügy zúdult az akkori adminisztrációra, mint a megelőző tíz esztendőben összesen. Az 1864. évre vonatkozó, de 1865-ben készült kimutatás adatai szerint pedig az alábbi eredményeket regisztrálhatjuk. Az adatsorok — a közben változó politikai és közigazgatási helyzetnek megfelelően — ekkor már 50 megyére vonatkoznak. A számarányokat azonban — a korábbiakkal való összevethetőség céljából — ezúttal is csak a 42 megyére redukáltan említjük meg. Eszerint az egész eljárás 1864 végén a számba vett helységek 48,4%-ában már véglegesen lezárult; 48,2%-ában még folyamatban volt; 3,4%-ában még ekkor sem kezdődött el. A számarányok tehát kétségtelen előrehaladásról tesznek tanúságot a korábbi állapotokhoz képest. A munkálatok az ország mezőgazdaságilag fejlett területein haladtak

leginkább előre. A perek sokasága elsősorban Moson, Tolna, Somogy, Fejér, Veszprém, Esztergom, Békés, Csongrád és Pest megyék községeinek nagyobb részében fejeződött be. A számarányok ugyanakkor azt is mutatják, hogy még 1864 végén is közel annyi helységben maradtak lezáratlanok a birtokperek, mint ahányban ténylegesen befejeződtek. Ez viszont azt jelentette, hogy az újraszabályozás a gyakorlatban még távolról sem döntötte el az időtájt véglegesen a paraszttulajdon sorsát — különösen a hosszan elhúzódó legelő- és erdőelkülönítések dolgában. Vagyis: a paraszti és volt urasági földek szétválasztása a polgári forradalmat követő több mint másfél évtized elmúltával sem történt meg mindenhol véglegesen. Ez a körülmény viszont nem csekély mértékben hátráltatta — főleg az ország gazdasági és szociális szempontból egyaránt elmaradottabb peremmegyéiben — a tőkés gazdálkodás új követelményeinek megfelelő termelési és művelési eljárások térhódítását.

Történetkutatásunk a jobbágyfelszabádítás egész problémakomplexusával összefüggő birtokrendezések joggyakorlatát és felettébb bonyolult mechanizmusát is feltárta. Különösen az utóbbi években végzett mikrovizsgálatok során. Tette ezt abból a megfontolásból, hogy *minden olyan lényeges mozzanatot tetten érjen*, amelynek ismeretében az egyes perek eredményeire történetileg hiteles magyarázatul szolgálhat. Ezen elemző vizsgálatok sora az alábbi fontosabb *módszertani* megállapításokhoz vezetett.

a) *Egyedül* a jogszabályok ismerete távolról sem elegendő az egész eljárás menetének és eredményeinek feltárásához, mert a tényleges gyakorlat számos ponton eltért a jogszabályoktól. Ezek az eltérések pedig a helytől és a történetileg folyvást módosuló viszonyoktól, továbbá a községenként szintén különböző perügyek speciális tényezőitől függenek. Következésképpen: a vizsgálatok csak *a jogszabályok és a mindenkori, helyi gyakorlat állandóan konfrontált és kontrollált módszerével* hajthatók végre.

b) A fenti módszertani alapállás vezetett el annak felderítéséhez, hogy *azonos* eredmények *különböző* okoknál fogva és módokon jönnek létre; viszont *azonos típusú helységek azonos tárgyú* perei *különböző* eredményekre vezetnek. Ebből pedig az is következett, hogy módszertanilag nem elégséges a peres eljárás *kezdő* szakaszának, illetve az ebben a *kezdő stádiumban* levő állapotoknak a végső eredményekkel való *közvetlen* összevetése. Elkerülhetetlen a *perfolymat* kezdő és végpontjait összekötő, *közbeeső* és állandóan variálódó részfolymatok vizsgálata is, hogy a végeredmények *hogyanjainak* és *miértjeinek* kérdéssorozatára kellő választ adjunk. E módszertani felfogásunkat igazolandó szűrőpróbaszerű vizsgálatokat végeztünk 60 helység 11 különböző fekvésű, tájrajzilag is szórt megyéjének perügyei kapcsán. Kitént, hogy a per kezdetén a számbavett úrbéres jobbágytelek összesített száma a per folymata alatt 2256-ról 1862-re csökkent; 394 telekszámmal redukálódott. Ez viszont az egyik, ha nem a legfontosabb körülmény, ami az érintett paraszttulajdon terjedelmét vagy tulajdonba vételének *módját* a per folymán módosítja. A telekszám változásának ténye mögött a következő tendenciákat állapítottuk meg.

A 2256 telekszámnak 78 824 hold, az 1862-nek viszont 66 673 hold úrbéres illetményföld felelt meg. Mivel azonban a vizsgált helységekben illetményen felüli maradványföldek is voltak, a per kezdetén valójában nem 78 824, hanem 92 639, annak vége felé pedig nem 66 673, hanem 84 979 hold egykori úrbéres paraszttulajdont mértek fel. A parasztek földvesztése így a két időpont között összesen 7660 hold volt. Csakhogy távolról sem mindegy, hogy ez az eredmény *hogyan* és *miért* alakult ki. Megállapítottuk ugyanis, hogy a perek folymán a parasztföldek *jogi* átminősítései folytán az alábbi tendenciák érvényesültek. A telekszám redukálása okából 14 637 hold illetményföld veszett el. Viszont ugyanakkor a régi maradványföld egy részét telkesítették. Ennek következtében 2486 hold pusztán *jogilag* képezett új illetményföld is keletkezett. Ezért az összes illetményföldek tényleges csökkenése csak 12 151 hold volt. Mivel azonban a régi illetményföldekből 8834 hold maradványfölddél, a régi maradványföldekből viszont csak 4343 hold minősült át — ismét csak jogi értelemben — illetményfölddél, végül is 4491 hold új maradványföld keletkezett. Ezért az illetményföldek összesen 12 151 holdnyi csökkenését a 4491 hold újonnan képezett maradványföldek keletkezése mérsékelte. Így alakult ki a 7660 holdnyi vesz-

teség mérlege. De a 4491 hold újonnan létrehozott maradványföldek *eredetileg olyan telki illetményű* parasztföldek voltak, amelyekért nemcsak legelő- és erdőjárandóság illetve meg a parasztokat, hanem ezek a földek az *állami* kárpótlás alapját is képezték. Az új helyzetben viszont az átminősült maradványföldekért már nem járt sem legelő, sem erdőilletmény. Tulajdonba vételükért pedig *maguk a parasztok* voltak kötelesek megváltást fizetni a birtokosok részére.

Fentieket összegezve: az eljárás bemutatására és tényleges eredményeinek számbavételére nem elégséges csak a kiinduló és a befejező etapok ismerete. A „hogyan” és a „miért” problematikájának a vizsgálata feltétlenül közbeiktatandó. Ez viszont csak az *egész folyamat* nyomkövetése alapján lehetséges. S e ponton ütköztünk az eddig megoldatlan feladatok halmazába.

Történetírásunk ugyanis ezideig nem tudott *országos szintű* mérleget vonni a birtokrendezési eljárás eredményeiről. Csupán községi és megyei szintű eredményeket tett közzé. A szintézis hiányának alapvető oka a *kedvezőílen forrásadottságokban* rejlik. Ha ugyanis a Bécsben székelő egykori Legfelsőbb Úrbéri Törvényszék, az Úrbéri Főtörvényszékek és a Pesti Királyi Ítéltábla Úrbéri Osztályának a Magyar Országos Levéltárban hajdan őrzött értékes iratai ma is megvolnának, történetkutatásunk bizonyára nem küszködne a hiányok felderítésével. Ezek pusztulása okából viszont ma már csak az egykori cs. kir. Úrbéri Törvényszékeknek a megyei levéltárakban őrzött — és hiányai ellenére is, roppant tömegű — iratanyaga áll a kutató rendelkezésére. Ez a forrásanyag azonban — eredeti funkciójánál fogva — csupán *községi szintű* adatokat tartalmaz. Az országos viszonyok sűrűjébe nem enged bepillantani. Ezért az átfogó kép megrajzolása elé szinte áthidalhatatlan akadályokat emel. Egyik forrástanulmányunkban megbecsültük, hogy a kutatónak, csupán a nyers adatfeltárás elvégzése, de még távolról sem a történeti összkép felvázolása céljából, kerekén 800 ezer alapotat kellene kritikailag is ismernie ahhoz, hogy a minimális adatbázisra szert tegyen. Ez természetesen nem hogy egy kutató, de még egy munkacsoport erejét is alaposan igénybe venné. Az is kérdés; hogy a lépcsől-lépésre haladás célhoz vezet-e. Az eljárás mechanizmusának feltárása és a helyi specifikus tényezők felderítése esetében az ilyen elemző munkálatok folytatása kétségtelenül fontos. A kívánatos összkép kidolgozása azonban — tudjuk — nem a részeredmények egyszerű és közvetlen summázatából kerekedik ki. Ismereteink jelen fokán az elvi problémákra összpontosuló elemzések folytatása mellett, már a mintavételek alapján történő regionális kutatások elkezdését is célravezetőnek tartanók. Ennek a mintának a kidolgozása és az alkalmazott módszer ismertetése, szükségképpen túlhaladja e referátum amúgy is tág kereteit.

IRODALOM

A Magyarországon és az egykori Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban, valamint a Galíciában kivívott és végrehajtott jobbágyfelszabadítás történetének ma már könyvtári irodalma van. Ezek a történelmi sorsforduló gazdasági-társadalmi és politikai szempontból egyaránt jelentős eseményeit — okmánypublikációkkal is megtűzdelve — részletesen adják elő. Ugyancsak bő irodalom szolgál tanulságul a hajdani Poroszországban és lengyel tartományaiban végrehajtott felszabadítás gyakorlatáról is. Az összkép mindezekből csak összehasonlító vizsgálatok alapján bontható ki. A referátum céljából írt tanulmányunk e II. fejezetéhez — a teljesség igénye nélkül —, a főbb témakörök sorrendjében az alábbi munkákra hivatkozunk.

Az osztrák történetre általában: H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. I—II. k. Graz-Wien-Köln. 1959. Újabbán: Kaindl—Pirchegger—Klein: Geschichte und Kulturleben Österreichs von 1792 bis zum Staatsvertrag von 1955. Wien-Stuttgart, ötödik bővített kiadás. 1965.

A jobbágyfelszabadításról különösen: H. Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860. I—II. k. Stuttgart-Berlin 1908. C. von Czoernig: Oesterreich's Neugestaltung 1848—58. Stuttgart-Augsburg 1858. K. Grünberg: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlichen-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I—II. k. Leipzig. 1893—94. Ugyanő: Die Bauernbefreiung in Österreich-Ungarn, Handwörterbuch der Staatwissenschaften. Jena. 1909.

A hazai irodalomban az összehasonlító vizsgálatokat *Niederhauser Emil* kezdeményezte „A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában” című művével. (Megjelent: Budapest, 1962-ben.)

A magyarországi jobbágyfelszabadítás alapvető kérdéseiről bőséges irodalom tájékoztat. Erre referátumunk irodalomjegyzékében hivatkozunk. Az itt közre adott II. fejezet kapcsán, csupán a *debreceni kormányzat 1849 évi parasztpolitikájának* irodalmi feldolgozására utalunk. Lásd: *Barta István*: A kormány parasztpolitikája 1849-ben (Századok, 1955. 6. sz. 849—881 és 1956. 1—2. sz. 4—68).

Az abszolutizmus kori parasztság helyzetéről, régebről: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Bp. 1951 (szerk.: S. Sándor Pál). Szemléletileg és módszerrel is túlhaladott, de használható adatokkal. *Mérei Gyula*: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. (Századok 1950. 1—4. sz. 235—298). Újabbban: *Für Lajos*: Jobbágyföld-parasztföld. (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914 című kétkötetes tanulmánykötetben, amelyet Szabó István vezetett be és szerkesztett: I. k. 33—153). A majorságiakról *ugyanő*: A majorsági zsellérek kérdés rendezése 1848—1896 (Agrártörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István, Bp. 1960. 415—543).

Az abszolutizmus kori parasztszozgalmakról: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 66—74, 92—97, 151—204. Ugyanerről: *Mérei Gyula* i. m. 239—242, 247—249. A mozgalmak jellegéről elsősorban *Sashegyi Oszkár* iratpublikációja tájékoztat: Munkások és parasztkok mozgalmai Magyarországon 1849—1867 címmel. Bp. 1959. Sok feltáratlan adat van még a Magyar Országos Levéltár Geringer-féle, főként pedig a Magyarországi cs. kir. Katonai és Polgári kormány, továbbá a visszaállított Helytartótanács iratrengetegében.

Az 1853. évi március 2-án kelt úrbéri nyílt parancs kiadását előkészítő munkálatokra vesd össze elsősorban: *Sashegyi Oszkár*: A jobbágyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó 1849. évi „oktatás” a föld népéhez című tanulmányát (Agrártörténeti Szemle, Budapest-Gödöllő. 1957. 3—4. sz. 191—201). A patens kiadását megelőző viszonyokra: Parasztságunk, 60—76. lapjait: továbbá: *Für Lajos*: Jobbágyföld. . . 43—45. lapjait. Az adminisztratív előkészületekről a Magyar Országos Levéltár. Abszolutizmus. D. 55. számú fondjában a Geringer-féle általános iratok között az 1852. évi 1869. számú ügyirat nyújt felvilágosítást. Itt található a kárpótlás bevallásának módjáról szóló utasítás szövege is. Az előlegek kifizetésének módjáról a Birodalmi Törvénylap 1849. évi 317. száma rendelkezik.

Az úrbéri és a kárpótlási nyílt parancsok német-magyar nyelvű szövegére lásd: Magyarországot illető Országos Törvény- és Kormánylap 1853. I. k. 212—225, illetve: 225—232. lapjait; ugyanerről: Birodalmi Törvénylap 1853. XIV. darab. 39. száma.

A kifizetett előlegekről és a kárpótlás lebonyolításának módjáról régebről: *Lóránth Mária*: Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849—1853. Bp. 1927; ugyanerről: Parasztságunk. . . 27. Az egész kérdéssről átfogó képet ad *Bernát Gyula*: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon (Bp. 1935) című, a bécsi levéltári anyagot is részben hasznosító munkája. A kövények vesztéses értékesítéséről a pénzpiacon: *Kovács Edit*: Az úrbéri kármentesítési kövények alakulása 1856—1867 című közleményében számol be újabbban (Agrártörténeti Szemle, 1971. 1—2. sz. 77—84).

Az adóügyekről lásd elsősorban: Magyarországot illető Országos Törvény- és Kormánylap rendelkezéseit az új fogyasztási adókról (1851. I. k. 3—22). Vesd össze: *Bernát Gyula*: id. munkájának főként 226—227. lapjait; továbbá: *Lónyay Menyhért* munkáit: Hazánk földterületi és adóviszonyai (Statistikai Közlemények, I. k. Pest 1861); illetve: Újabb adatok a magyar birodalom földterületéről s adóviszonyairól: Közügyekről. Nemzetgazdászati újabb dolgozatok. Pest. 1863.

A forradalom utáni paraszti birtokviszonyokról és a birtokrendezésekről az utóbbi időben számos munka látott napvilágot. Ezek szerzőinek mindegyike kisebb-nagyobb területi egységek vizsgálatára kényszerült. A dolgozatunkban jelzett forrásadottságok ugyanis még nem tették lehetővé az országos kép felvázolását. E munkák közül — ismét csak a teljesség igénye nélkül —, témaállításunk szempontjából, az alábbiak hivatkozására szorítkozunk.

A birtokviszonyokról: *Orosz István*: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Évkönyve I. k. 1962); *Bali János*: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében (Agrártörténeti Szemle, 1966); *Ugyanő*: Legelőcsökkenés — zsellérföld. (Történeti Statistikai Évkönyv. 1967—68. Bp. 1970); *Simonffy Emilnek* számos, értékes tanulmányai közül, főként: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Kilenc falu történeti statisztikai vizsgálata (Agrártörténeti Szemle, 1968. 1—2. sz. 131—177); *ugyanő*: A paraszti birtokviszonyok vizsgálata tizenkét Nyugat-Somogy-i faluban (Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. I. sz. Kaposvár. 1970. 113—131); *Tóth Tibor*: Adács község birtokviszonyai 1850—1877 (Agrártörténeti Szemle, 1966. 3. sz. 263—376); *Sándor Pál*: A parasztkok Borosjenőn különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851-ben) (Agrártörténeti Szemle, 1966. 4. sz. 547—552); *ugyanő*: Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához

Veszprém megyében (A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 9. sz. Veszprém. 1970. 153—175); *ugyanő*: Az urbéris népesség megoszlásának statisztikájához Fejér megyében 1828—1864. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 7. sz. Székesfehérvár. 1973. 215—273).

A birtokrendezéseket lebonyolító bíróságok ügyrendi eljárásáról a Bel- és Igazságügyminisztérium 1856. február 2-án kelt rendelete tájékoztat. A paragrafusok szövegét lásd a már idézett Országos Törvény- és Kormányplab 1856. évi számában, a 22—73. lapokon. *Az egész bírósági procedurára* az egykorú irodalomból lásd főként: *Tóth Lajos*: Urbéri Kalauz. Pest. 1872; *Tóth Lőrinc*: Elméleti és gyakorlati útmutató urbéri ügyekben. Pest. 1857; *Bodnár István*: Eszmétörödékek az urbéri szabályozások körül (Pesti Napló, 1857. évi január 18. és 20-i szám); *Bay Ferenc*: A birtokrendezési perek természetének rövid vázlata. Debrecen 1856; *Fogarasi János*: Törvénykezési kalauz. A magyar országban ideiglenesen felállított bíróságok, nem különben ügyvédek fontos teendőiben útmutatásul. Pest. 1850 (Második kiadás 1851-ben); *Ügyvédek és perlekedők kézikönyve*. Pest. 1862; *Kallós Lajos*: Magyarországi főtörvényszék ítéleteinek gyűjteménye a mostani időkig. Debrecen. 1862; *Tóth Lőrinc*: Urbéri ügyek — urbéri bíróságok (Jogtudományi és Törvénykezési Társ. I. k. 1855); *Mészáros Károly*: A birtokrendezés főmozzanatai (Magyar Sajtó 1856. 203); *Lónyay Menyhért*: A birtokrendezések előhaladása (Statisztikai Közlemények. Pest. 1863. 137—141); *ugyanő*: Az urbéri rendezés és a tagosítás ügyének állása Magyarországon (Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. Pest. 1865. 5—72). *A forrásalottságról és értékesítésükkel kapcsolatos módszertani kérdésekről*: *Sándor Pál*: A birtokrendezési periratok (Értekezések a történeti tudományok köréből. 69. szám. Bp. 1973); rövidített német nyelvű változatát lásd: *Die Urbarialregulierungs-Prozessakten* címmel (Agrártörténeti Szemle, 1973. Supplementum 1—42). *Az eljárás előrehaladásáról és üteméről*: *ugyanő*: A birtokrendezéssel kapcsolatos 1852. évi »Kimutatás« és az 1859. évi »Áttekintés« eredményei (Statisztikai Szemle, 1973. 1. sz. 60—74). *A történeti feldolgozások közül* lásd: *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tókes gazdálkodásra. Bp. 1957. 311—372); *Für Lajos*: A palotai jobbágyság utolsó pere a földesúrral. Jobbágyszabadtás Rákospalotán (A Rákospalotai Múzeum Évkönyvéből. Hely nélkül. 1964. 33—75); főként: *Simonffy Emil*: Urbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyszabadtás után e nagy tanulmányát (Agrártörténeti Tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István. Bp. 1960. 339—403). *Ugyanő*: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyszabadtás után (Levéltári Évkönyv. 2. sz. Kaposvár. 1971); *ugyanő*: Zalaegerszeg harca a legelőért (Zalai Gyűjtemény. II. k. Zalaegerszeg, 1974. 85—99); továbbá: Kanizsa utolsó pere a földesurassal (A Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve. Nagykanizsa, 1972. 121—141); *Fegyő János*: Urbéri perek és jobbágyszabadtás a ráckevei járásban. Ráckeve. 1968 (Ráckevei Füzetek. 4. sz.); *Vargyai Gyula*: Jobbágyszabadtás Esztergom megyei egyházi birtokokon. Bp. 1963. *A peres eljárás részleteinek bemutatása az országos adatok felmérésével*: *Sándor Pál*: Esettanulmány módszertani séma kidolgozásához (Agrártörténeti Szemle, 1975. 3—4. sz. 353—398). *A osztályozási proceduráról*: *ugyanő*: A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében (Történelmi Szemle, 1975. 4. sz. 582—607).